

УДК 343.9

Олександр Маркович БАНДУРКА,
доктор юридичних наук, професор, академік
Національної академії правових наук України,
заслужений юрист України, президент
Кримінологічної асоціації України
(Харківський національний університет
внутрішніх справ, м. Харків, Україна)

Олексій Миколайович ЛИТВИНОВ,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
відповідальний секретар Кримінологічної асоціації
України (Харківський національний
університет внутрішніх справ, м. Харків, Україна)

НОВІ ПОСТУЛАТИ ЧАСУ В КОНЦЕПЦІЇ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ

Ревізія сучасного кримінологічного знання з високою очевидністю зумовлює нагальну потребу у трансформації основних концептів та інститутів відповідної галузі пізнання. Раніше ми вже здійснили таку наукову розвідку¹, тож, аналогічними аргументами ми послуговувались, формулюючи відповідний пошуковий запит. Однією з таких проблем є комплекс теоретичних положень, що відображає специфіку кримінологічної детермінації, а саме процесів обумовлення певних видів злочинності або ж окремих форм протиправної поведінки. Вважається, що кримінологічна детермінація – найскладніша наукова тематика. Її критичний аналіз дозволяє нам з упевненістю констатувати, що навмисне збудовані навколо неї бар'єри міфологем, парадоксів, інсинуацій і відвертої нісенітниці не дозволяють проникнути всередину інформаційних полів тим потокам знання, які кардинально відрізняються від парадигми, що сформувалася. Ця

¹ Литвинов О. М., Орлов Ю. В. Нариси з кримінології постмодерну. Харків : Право, 2019.

ситуація є блюзнірською стосовно кримінології в цілому, не відображає сучасних тенденцій її розвитку і повинна бути радикально змінена. І такі спроби нашими колегами вже робилися¹, хоча, звісно ж, вони не ставили перед собою мету, що відповідає нашим останнім «безвідповідальним» пропозиціям. У зв'язку з цим ми поділяємо твердження В. М. Кудрявцева про те, що «переваги причинного пояснення явищ природи і суспільства полягають у тому, що у такому поясненні виділяється головне у їх розвитку; звертається увага на вирішальні ланки в системі взаємодіючих факторів. Саме причинність як внутрішній зміст детермінації та її сутність відповідає на питання, чому сталася та чи інша подія...»²

З урахуванням комплексного міждисциплінарного, інтегративного характеру самої концепції кримінологічної детермінації її наскрізний аналіз є архіскладним та об'ємним завданням. Вважаємо, що його можна вирішити за допомогою фрагментації відповідного знання, деконструкції цілісного концепту за рахунок специфікації окремих його компонентів. Одним із них є час.

У реальності екзистенції й побутування людини проблема часової структури світу є однією з центральних. Остання є надзвичайно складною, вважають П. Бергер і Т. Лукман, оскільки стикаються різні рівні емпіричної темпоральності³. Перш за все, вони говорять про те, що людина сприймає час як безперервний і кінцевий. Ж. Батай зазначає, що «час відповідає екстатичному запалу мого я, яке вмирає. ... Час не означає нічого, крім втечі всього, що здавалося правдивим»⁴. Але на час життя людини і її сприйняття накладає відбиток часова структура життя суспільства з його революціями, кризами, досягненнями тощо. Усе це великою мірою визначає характер соціальної взаємодії людей у повсякденному житті.

Е. Гідденс вважає час і простір найбільш фундаментальними умовами соціальних дій агентів і соціальних практик. При цьому простір як соціальне середовище взаємодії завжди містить у собі час; останній же «здійснюється» в просторі. Отже, в соціальних діях і практиках простір виявляється завжди пов'язаним із часом. Тому англійський соціолог постійно використовує термін «простір-час». Простір виявляється найважливішим фактором координації соціальних дій агентів у часі; час же детермінує просторову організацію. Звідси – ідея «зонування» суспільства

¹ Орлов Ю. В. Дискурсивно-комунікативна теорія детермінації злочинності: концептуальні засади формування. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2017. № 3 (17). С. 23–32; Орлов Ю. В. Дискурсивний простір злочинності. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2018. № 1 (18). С. 126–136; Орлов Ю. В. Дискурсивно-перцептивні механізми детермінації злочинності. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2018. № 2 (19). С. 176–184; Орлов Ю. В. Дискурсивно-перцептивні механізми детермінації злочинності (закінчення статті). *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2019. № 1 (20). С. 99–107.

² Социальные отклонения. Введение в общую теорию. М. : Юридическая литература, 1984. С. 228.

³ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. М. : Медиум, 1995. С. 67.

⁴ Делюмо Ж., Батай Ж. Пустота страха. М. : Алгоритм, 2019. С. 139.

та його конкретних структур (наприклад, міста, квартири) в межах упорядкованого просторово-часового континууму¹.

У сучасному соціальному загалом і кримінологічному зокрема значенні концепція про єдину, цілісну й неподільну субстанцію «простір-час» не спрацьовує. Наслідки таких процесів ще не повною мірою осмислено наукою, хоча б з тієї причини, що вони є перманентними, постійно мінливими, безперервними. Ж. Бодрійяр пише: «Немає більше ні історії, ні часу, з тих пір як він реєструється в зворотному відліку, адже якщо ми відраховуємо секунди, що відокремлюють нас від кінця, то це означає, що все вже скінчилося»².

Час – одне з найбільш фундаментальних понять фізики. У ньому лише одну його властивість – тривалість, яка вимірюється секундами, годинами тощо, – досліджено досить докладно. Саме цю властивість (разом із припущеннями про одномірність, безперервність та однорідність) покладено в підґрунтя прийнятої нині теорії простору-часу – теорії відносності³. Згідно з останньою простір і час є єдиним чотиривимірним різноманіттям, точки якого є образами елементарних подій нашого світу. Стосовно часу ця теорія встановлює правило узгодження показань годинників, що перебувають у різних точках простору та довільним чином рухаються відносно один одного⁴.

Разом із тим теорія відносності викликає цілу низку принципових питань стосовно властивостей часу, які залишаються без відповіді. Наприклад: «Чому взагалі час плине і до того ж завжди лише в одному напрямку?» Або інше питання: «За допомогою якого саме механізму (фізичного поля) підтримується узгодженість темпів перебігу часу в різних точках простору?» (Найбільш наочно ця узгодженість проявляється в тому, що в області простору зі слабким гравітаційним полем темпи плину часу в будь-яких двох нерухомих відносно одна одної точках є суворо однаковими). Спроби дати відповіді як на ці, так і на інші питання, що стосуються специфічних властивостей часу, робилися в багатьох фізичних і філософських ученнях⁵. Однак запропоновані відповіді не є достатньо переконливими. Як приклад, наведемо три найбільш часто висловлювані гіпотези про природу часу та його спрямованість.

Згідно з однією з них ця властивість часу зумовлена загальним розширенням Всесвіту. Але таке пояснення важко прийняти. Справа в тому, що розширення Всесвіту є взаємним розбіганням галактик, яке не

¹ Современная социальная теория. Новосибирск: Изд-во Новосибирского университета 1995. С. 52.

² Бодрийяр Ж. Совершенное преступление. Заговор искусства / пер. с франц. А. Качалова. М.: Панглосс, 2019. С. 87.

³ Альберт Эйнштейн и теория гравитации: сб. статей. М.: Мир, 1979.

⁴ Теория относительности // Элементы большой науки: сайт. URL: https://elementy.ru/trefil/43/Teoriya_otnositelnosti.

⁵ Hawking Stephen W. A brief history of time. From the big bang to black holes. N.-Y., 1988.

супроводжується зміною просторових масштабів усередині них і, тим більш, усередині нашої сонячної системи. Тому ця гіпотеза зумовлює необхідність відповісти на запитання, яким чином годинники на Землі «дізнаються» про розбігання далеких галактик. Жодних реальних аргументів щодо цього в сучасній фізиці немає¹.

Друга гіпотеза прив'язує рух часу та його спрямованість до другого начала термодинаміки², тобто з односпрямованим зростанням ентропії в навколишньому світі, що викликається перебігом різних незворотних процесів. Але і в цьому випадку залишається незрозумілим, яким чином інформація про зростання ентропії передається годиннику. Тому малоймовірно, щоб ентропія могла служити причиною плину часу.

Нарешті, третя гіпотеза полягає у твердженні, що жодного плину часу взагалі немає. А справа в тому, що всі тіла в нашому світі насправді не є тривимірними, як нам це здається, а чотиривимірними, розтягнутими вздовж часової осі; плин часу, як і тривимірність, є лише психологічним ефектом, обумовленим специфікою нашого суб'єктивного світосприйняття, так би мовити, обманом відчуттів. Однак проти такого пояснення також можна висловити серйозні заперечення. По-перше, всі фізичні теорії будуються для тривимірних, а не чотиривимірних об'єктів, і всі рівняння фізики описують поведінку саме тривимірних тіл. Тому сучасна фізика – це фізика тривимірних тіл, а загальновідомі її успіхи в описі природи не дають підстав для сумніву в справедливості закладеного в ній припущення про тривимірність оточуючих нас тіл. По-друге, у зв'язку з тим, що ми самі є об'єктами фізичного світу, згідно з розглянутою гіпотезою ми маємо деяке фіксоване положення вздовж часової осі, постає питання про те, який же фізичний механізм в нашому мозку викликає відчуття плину часу. Відповіді на це запитання немає. По-третє, залишається абсолютно незрозумілим, чому ми не відчуваємо нашу чотиривимірність, причому якщо стосовно зорового сприйняття світу ще можна висловити з цього приводу якісь міркування (наприклад, послатися на те, що світло, яке йде від оточуючих тіл, поширюється вздовж так званого світлового конуса, який є тривимірним різноманіттям), то щодо дотику немає жодних розумних міркувань, чому ми, якщо ми дійсно є чотиривимірними, не можемо сприймати власне четвертий вимір, як це відбувається з трьома іншими вимірами. Четверте заперечення має філософський характер. Якщо ми є чотиривимірними, то, отже, повністю фіксованими мають бути не лише наші минуле й сьогоднішнє, а і наше майбутнє. А це означає абсолютну зумовленість, детермінованість нашої поведінки, повну відсутність свободи вибору. Мабуть, настільки категоричний висновок не відповідає дійсності. Справді, критично налаштований читач може просто зараз закрити статтю,

¹ Александров А. Д. Теория относительности как теория абсолютного пространства-времени // Проблемы науки и позиция ученого : статьи и выступления. Л., 1988. С. 120–169.

² Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Теория поля // Теоретическая физика : в 10 т. : Т. 2. М. : Наука, 1988.

а може продовжити читання. І якось дивно було б думати, що результат цього вибору ніяк не залежить від бажання читача, а був заздалегідь визначений під час «створення світу».

З викладеного вище видно, що, незважаючи на фундаментальність часу, у науці ще немає детально розробленої концепції поняття «часу». Більше того, не сформульовано навіть сутнісне визначення часу, яке б повністю конкретизувало його властивості, а є лише операційні визначення, які вказують різні способи вимірювання проміжків часу.

Прийнята нині концепція часу в основних своїх рисах склалася до 30-х років XX ст. під впливом створеної тоді теорії відносності й з тих пір принципових змін не зазнала. Необхідність подальшого розвитку уявлень про час усвідомлювалася тоді багатьма вченими. Так, В. І. Вернадський ще в 30-ті роки минулого століття писав: «Наука XX століття перебуває на такій стадії, коли настав момент вивчення часу, так само, як вивчаються матерія й енергія, що заповнюють простір»¹.

У сучасному природознавстві є два діаметрально протилежні підходи до вивчення часу. Один, реляційний, ґрунтується на уявленні, що «в природі немає жодного часу поза ним самим... Час – це завжди конкретна фізична властивість конкретних фізичних тіл і змін, що з ними відбуваються»². Інший підхід – субстанціональний – припускає, що час являє собою самостійне явище природи й може якимось чином впливати на об'єкти нашого світу та процеси, що відбуваються в ньому (причому не виключений і зворотний вплив об'єктів і процесів на якісь властивості часу). Поки що немає достатніх даних для того, щоб установити достовірно, який із цих підходів краще відображає реальну дійсність, тому обидва вони мають право на існування.

З урахуванням того, що субстанціональний підхід оперує новими нетрадиційними інструментами вивчення часу, які істотним чином здатні вплинути на концепти кримінологічної детермінації, зосередимо нашу увагу на відповідних припущеннях і висновках.

Перше припущення: час поряд зі звичною властивістю тривалості, вимірюваною секундами, володіє ще й іншими властивостями. Ці властивості називають фізичними, або активними, протиставляючи їх властивості тривалості, пасивній за своїм функціоналом³. У зв'язку з тим, що в межах традиційної наукової парадигми, що оперує єдиною властивістю часу – тривалістю – неможливо ні підтвердити, ні спростувати це припущення (бо не можна довести наявності або відсутності того, що не визначено), воно цілком обґрунтовано може бути прийнято як робоча гіпотеза.

Правомочність цього припущення підтверджується також таким.

¹ Вернадский В.И. Проблемы биогеохимии. М. : Наука, 1980. С. 81.

² Чернин А.Д. Физика времени. М. : Наука, 1987. С. 129.

³ Козырев Н.А. Время как физическое явление // Моделирование и прогнозирование в биоэкологии : сб. научн. трудов. Рига, 1982. С. 59–72.

Теорія, що припускає наявність у часу інших властивостей, крім тривалості, якщо вона буде створена й буде внутрішньо несуперечливою, не може виявитися помилковою, вона лише ризикує виявитися надлишковою. Дійсно, якщо реальний час все-таки жодними властивостями, крім тривалості, не володіє, то в такому разі в усіх доказах цієї теорії характеристики, що відповідають додатковим властивостям часу, повинні бути узяті як такі, що дорівнюють нулю. Тоді вона автоматично перейде в теорію, яка передбачає наявність у часу єдиної властивості – тривалості. Зворотне ж, підкреслимо, є неправильним: якщо насправді час володіє поряд із тривалістю й іншими властивостями, то жодна теорія, що ґрунтується на припущенні про відсутність у часу інших властивостей, крім тривалості, не зможе описати правильно реальну дійсність.

Які ж «нові» фізичні властивості часу слід урахувати у новій концепції кримінологічної детермінації?

1. Час має особливу властивість, що створює відмінність причин і наслідків, яка може бути названа спрямованістю або плином. Цією властивістю визначається відмінність минулого від майбутнього.

Цей постулат, установлюючи наявність тісного зв'язку часу та причинності, зумовлює важливий висновок, що у соціальній дійсності шукати прояви активних властивостей часу слід у причинно-наслідкових відносинах між явищами нашого світу. Уявлення про зв'язок часу та причинності не є новим в науці. Ще триста років тому його обґрунтував Г. В. Лейбніц. При цьому він вважав часовий порядок подій світу результатом причинно-наслідкового зв'язку. Однак дослідження сучасних філософів – Г. Рейхенбаха¹, Дж. Уітроу², Ж. Бодрійяра³, Ж. Дельоза⁴ та ін.⁵ (у тому числі і Ю. В. Орлова, роздуми якого також розміщені на сторінках цього видання) – показали, що, швидше за все, існує зворотне взаємовідношення між часовим і причинно-наслідковим порядками: часовий порядок являє собою основу порядку причинно-наслідкового, а не навпаки.

2. Причини й наслідки завжди розділяються простором, тому між ними існує яка завгодно мала, але така, що не дорівнює нулю, просторова відмінність.

3. Причини й наслідки розрізняються часом. Тому між їх проявами існує яка завгодно мала, але така, що не дорівнює нулю, часова відмінність.

Ці постулати узгоджуються з усім нашим досвідом, що стосується властивостей причинності. Їх зміст є настільки очевидним, що не існує жодних доводів проти їх прийняття. У кримінологічній детермінації подія моделюється матеріальними точками. У межах такої моделі будь-який

¹ Рейхенбах Г. Направление времени. М. : Изд-во иностр. лит., 1962.

² Уитроу Дж. Естественная философия времени. М. : Прогресс, 1964.

³ Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. М: Добросвет, 2000.

⁴ Логика смысла / Науч. ред. Я. Б. Толстов. Пер. Я. И. Свирского. М. : Академия, 1995.

⁵ Молчанов Ю. Б. Четыре концепции времени в философии и физике. М. : Наука, 1977; Подольный Р. Г. Освоение времени. М. : Политиздат, 1989.

процес можна подати як послідовність окремих причинно-наслідкових ланок. При цьому найменша (елементарна) причинно-наслідкова ланка складається з двох матеріальних точок – точки-причини й точки-наслідку, які згідно з другим і третім постулатами є розділеними простором і часом і між якими вже немає жодних інших матеріальних точок.

4. Плин часу є псевдоскаляром¹, позитивним у лівій системі координат. Між силою дії й силою протидії немає розриву в часі, причому тут маються на увазі і соціальні процеси. Це означає, що причина й наслідок впливають один на одного одночасно. Питання лише в тому, чи не розпорошується енергія впливу у міру розростання ентропії в системі. Мабуть, це питання вимагає додаткового осмислення.

5. Час поряд із постійною властивістю – плином – володіє і змінюваною властивістю – щільністю.

М. О. Козирев провів багато досліджень цієї властивості часу й отримав цікаві результати². Однак, з огляду на те, що йому не вдалося вивести кількісну характеристику щільності часу, ми вважаємо, що обговорювати цей постулат передчасно. У цілому про них можна сказати, що вони суттєво доповнюють і розвивають сучасні наукові уявлення про час і детермінацію; разом із тим низка положень вимагає подальшого опрацювання.

Головний висновок, який ми можемо зробити з усього викладеного: час завдяки своїм активним властивостям може вносити в наш світ організуюче начало й тим самим протидіяти звичайному розвитку процесів, що призводить до руйнації організованості й подальшої ентропії. Цей вплив часу є дуже малим порівняно зі звичайним руйнуванням процесів, однак він у природі розсіяний усюди, і тому є можливість його накопичення. Така можливість є у живих організмів, особливо їх сукупностей. Вона зростає зворотно пропорційно розміру сукупності.

Резюмуючи все сказане, можна зробити висновок, що причинний зв'язок з урахуванням сформульованих постулатів, не вступаючи в суперечність із жодним положенням сучасної фізики, гармонійно доповнює усталену картину світу та її концепт кримінологічної детермінації. Однак вона поки що не є завершеною теорією. Важко передбачити, що чекає на нас у кінці цього шляху. Але одне безсумнівно – цей шлях повинен бути подоланий кримінологічною наукою.

Стаття надійшла до редакції 16.09.2019

Александр Маркович БАНДУРКА,

¹ Псевдоскаляр – математичний об'єкт, аналогічний скаляру, але з тією відмінністю, що у разі заміни напрямку координатних осей на протилежні він також змінює знак на протилежний.

² Козырев Н.А. Время и жизнь // Тезисы докл. VI Украинской республ. конф. по бионике. Ужгород, 1981. С. 145–146; Козырев Н.А. О воздействии времени на вещество // Физические аспекты современной астрономии. Л., 1985. С. 82–91; Козырев Н.А. Человек и Природа // Козырев Н.А. Избранные труды. Л., Изд-во Ленинградского университета, 1991. С. 401–409.

доктор юридических наук, профессор
(Харьковский национальный университет внутренних дел, г. Харьков, Украина);

Алексей Николаевич ЛИТВИНОВ,
доктор юридических наук, профессор
(Харьковский национальный университет внутренних дел, г. Харьков, Украина)

НОВЫЕ ПОСТУЛАТЫ ВРЕМЕНИ В КОНЦЕПЦИИ КРИМИНОЛОГИЧЕСКОЙ ДЕТЕРМИНАЦИИ

Время благодаря своим активным свойствам вносит в наш мир организующее начало и тем самым противостоит обычному порядку развития процессов, что приводит к разрушению организованности и дальнейшей энтропии. Это влияние времени очень мало по сравнению с обычным разрушением процессов, однако оно в природе рассеяно повсюду и поэтому есть возможность его накопления. Оно растет обратно пропорционально размеру совокупности.

Ключевые слова: время, детерминация, энтропия, воздействие, преступность, мышление.

Oleksandr M. BANDURKA,
Doctor of Law, Professor
(Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine)

Oleksii M. LYTVYNOV,
Doctor of Law, Professor
(Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine)

NEW TIME POSTULATES WITHIN CRIMINOLOGICAL DETERMINATION CONCEPT

Due to its active properties, time introduces an organizing principle into our world and thereby opposes the usual order of processes' development, which leads to the destruction of organized nature and further entropy. This influence of time is very small in comparison with the usual destruction of processes, however, it is scattered everywhere in nature and therefore there is the possibility of its accumulation. It grows in inverse relation to the size of the summation.

Key words: time, determination, entropy, impact, crime, thinking.